

УДК 811.161.2'37/38«16»:821.161.2

Тома Н. М.

АБСТРАКТНА ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ РОЗУМОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В МОВОТВОРЧОСТІ ПЕТРА МОГИЛИ

У статті розглянуто абстрактні лексеми на позначення розумово-пізнавальних процесів, які є найбільш уживаними у творчості Петра Могили. Окреслено шляхи подальшого розвитку семантики досліджуваних мовних одиниць.

Ключові слова: абстрактна лексика, мовотворчість, Петро Могила, розумова діяльність, семантика, староукраїнська мова першої половини XVII ст.

Розвиненість абстрактної лексики є показником культури народу, свідченням досконалості розвитку літературної мови, яка здатна забезпечувати спілкування людей у різних галузях життя. Важливо, що ця категорія слів є одним із найважливіших складників динаміки лексичної системи староукраїнської мови першої половини XVII ст., визначає основу сучасного лексичного фонду української літературної мови.

Незважаючи на те, що абстрактна лексика української мови була предметом вивчення мовознавців, поза дослідницькою увагою залишились абстрактні лексеми доби першої половини XVII століття, коли, власне, і формувалось ядро сучасної української абстрактної лексики. Саме тому твори найвидатніших представників староукраїнської вченості цього періоду, зокрема Петра Могили, ще чекають на своїх дослідників у царині української історичної лексикології. Відтворити процес формування лексико-семантичної системи староукраїнської мови першої половини XVII ст. можна лише за умови поглибленого вивчення її лексичних підсистем, зокрема, і на прикладі окремих лексико-семантичних груп.

Мета статті полягає в тому, щоб проаналізувати лексеми на позначення мисленнево-пізнавальних процесів, уживані у творах Петра Могили, з погляду семантики та простежити їхнє функціонування в сучасній українській мові.

Об'єктом аналізу в пропонованій розвідці є абстрактна лексика староукраїнської мови першої половини XVII ст., що стосується розумової діяльності людини, виявлена в мові творів Петра Могили.

Лексика на позначення розумово-пізнавальних процесів людини привертає увагу багатьох науковців. Зокрема, ці мовні одиниці вивчають: В. Кононенко (концепт *мудрість*) [2], Т. Крижановська (зіставний аналіз концепту *мудрість* в українській та англійській мовах) [3], Ю. Пись-

менна (концепт *розум* в європейському просторі) [7], Т. Прудникова (концепт *розум* в українській фразеології) [8].

У лексичі на позначення розумової діяльності людини виділяються одиниці, що характеризують насамперед природні розумові здібності та особливості розуму людини, зумовлені її життєвим досвідом та освітнім рівнем. Розумові риси є істотними в структурі особистості. Завдяки своїм знанням, умінню мислити людина аналізує обставини і ситуації, у яких вона опиняється, передбачає майбутні події у своєму житті, шукає істину.

До найбільш уживаних лексем на позначення розумової діяльності людини, засвідчених в аналізованих творах Петра Могили, належать: *безумие, безуміє, безумный, глупство, зрозумієня, зрозумѣти, мудроразсудный, мудрость, мудрый, премудрость, разумь, розумѣти, умь*.

У структурі лексико-семантичної групи на позначення мисленнево-пізнавального світу людини чітко відмежовані полярні мікрогрупи «*Розум*» та «*Нерозумність*».

Розум визначає освіченість людини, здатність не лише логічно мислити, а й учитися на власному досвіді, багато знати, вміти застосовувати знання на практиці. Нерозумність виявляється як певна обмеженість, нездатність логічно мислити, аналізувати інформацію, вчитися на власному досвіді.

Лексему *разумь* Петро Могила вживає на позначення пізнавальних можливостей вищого рівня, пов'язаних з мисленням людини: *Божественною ти, Спасе, премудростію на посрамленіє противныхъ лестіи, правителейъ церковныхъ сердца умудри, молимъ тя усердно, и свѣтомъ твоего благоразумія на утверждение истинныхъ въ ты вѣры языкъ ихъ уясни и разумь просвѣти, якъ единъ человекъ колюбець* [5, 148]. З наведеного тексту випливає, що *розум* у трактуванні Петра Могили — це особливий пізнаваль-

но-мисленнєвий процес, пов'язаний з роздумами про високі моральні й духовні сутності, бо з рухом думки навколо них саме й розгортається глибинне життя людської душі.

В іншому контексті слово *разумъ* має значення «Божа сутність» та «справжній, істинний, духовний розум»: *И въ разумъ Божій съвършений человекъ исправляютъ и съвършаютъ* [5, 172]; *Нѣсть азъ безумень, нъ нынѣ въ разумъ истинны прїидохъ, силою Христа Бога моего, хотящаго всѣмъ спастись, и молитвами святого мученика Аввакума, его же вы за имя Его умучисте* [5, 129]. Лексема *разумъ* в історичних лексикографічних джерелах тлумачиться так: 1) здатність думати, розуміти; 2) розуміння; 3) свідомість [9, т. 2, 299]. У сучасній українській літературній мові лексема *розум* досить поширена. Лексична семантика охоплює такі значення: 1) здатність людини мислити, відображати і пізнавати об'єктивну дійсність; 2) те саме, що мислення, свідомість; 3) зміст, значення чого-небудь; 4) людина, група людей, що характеризується високими розумовими, інтелектуальними здібностями [10, т. 8, 838–841]. Третє значення слова використовується як *розмовне*, останнє — *переносне*.

За часів Петра Могили розум тлумачили як особливу сутність, у якій вбачали подвійну спрямованість: розум плотський та розум духовний. Відома дослідниця спадщини Петра Могили В. Нічик зауважує, що українські мислителі XVI–XVII ст., говорячи про розум, переважно мали на увазі саме духовний розум, або *умъ*, який, згідно з їхніми тлумаченнями, був органічно поєднаний із серцем. Плотський і духовний розум перебувають у стані постійної нерівноваги і протиборства. А відтак завдання людини полягає в тому, щоб повернути надані їй Богом дари, відновити й піднести свій духовний розум, вище з того, що в ній є. Бо він потрібен не лише для духовного спасіння, а й для здійснення людиною її божественного призначення в світі — панувати й розумно господарювати на землі [6, 218].

Саме духовний розум, або *умъ*, є одним із визначень Бога і позначенням образу Божого в людині та відображенням її вищих пізнавальних можливостей [6, 216].

Слово *умъ* використовує Петро Могила в значенні «духовний розум»: *Богородице Дѣво, умоли зиждителя, творца и Бога подати ми ума просвѣщеніе, еже въспѣти достойно его дрѣжаву и славити его благостыню* [5, 154]. «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» [9, т. 2, 476] фіксує лексему *умъ* як тотожну слову *розум*. У сучасній українській мові лексичною нормою вважається лексема *розум* [10, т. 10, 435], проте в прислів'ях і приказках іноді використовується лексема *ум*, наприклад: *брати*

собі на ум, набиратися ума-розуму, спадати на ум, ум за розум заходить, не твого ума діло.

Лексема *зрозумѣти* має значення «сприйняти розумом». Протягом свого існування людство намагається зрозуміти мету своєї появи у світі і з'ясувати питання, відповіді на які, згідно з релігійними віруваннями, може дати тільки Бог. Тому перед людьми постає завдання досягнути, сприйняти, зрозуміти Божу мудрість, як про це пише Петро Могила: *Поневаж премудростю свѣцкою свѣтъ, то есть погане, мудрость Божію зрозумѣти не могутъ и для того и «объюродилъ Богъ», ведлугъ апостола, «премудрыхъ мира сего»* [4, 393]. Слово *зрозумѣти* наявне у «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.» [9, т. 2, 408] із значенням «розуміти». Йому відповідає в сучасній мові лексема *зрозуміти* з подібним значенням [10, т. 3, 715].

Спільнокореневе з попереднім *зрозумѣти* слово *зрозумене* у творах Петра Могили має значення «сприйняття розумом»: *Што подаючи до зрозуменя снаднѣйшого, божественный Злаоустъ такъ мовит...* [4, 409]. У сучасній українській літературній мові до лексеми *зрозумене* відповідником є слово *розуміння* [10, т. 3, 713].

Лексему *розумѣти* Петро Могила вживає зі значенням «сприймати, досягати розумом», наприклад: *Претожъ теде, иж креста силы через окаменное невѣрство розумѣти не хотятъ* [4, 393]. «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» подає три значення слова *розумѣти*: 1) усвідомлювати собі смисл чогось; 2) оцінити належним чином; 3) вважати за доцільне [9, т. 2, 300]. Сучасна лексема *розуміти* активно вживається в сучасній українській мові зі значенням, зафіксованим у творах Петра Могили [10, т. 8, 842–843].

До складу групи «*Нерозумність*» входить лексема *глупство*, яка в контексті творів Петра Могили має значення «нерозсудливість, нерозумність», наприклад: *Претожъ теде и тьмъ, яко и поганомъ, крестъ ест не толко глупствомъ и шаленством, але и вѣчною погібелю для блузнѣрства, же невстыдливе мовят, ижъ ся шибеници кланяемъ и тую шануемъ, гды крестъ Христовъ в пошанованю маемъ* [4, 394]. Як свідчить «Етимологічний словник української мови» [1, т. 1, 530], слово *глупство* має праслов'янське походження, утворене від **glupъ*, яке пов'язане із **glut*, первісно об'єднувало значення «дурний» і «глухий». Лексема *глупство* зафіксована словником сучасної української мови зі значенням «нерозумний вчинок, задум, вислів» [10, т. 2, 88].

Сформовані в людській свідомості відношення протиставлення розуму та його відсутності,

божевілля, представлені в парі: *умь* — *безуміе*, *безумніе*, *безумный*. Лексема *безуміе* в XVII ст. мала значення «безумство, безумність, божевілля, нерозсудливість» [11, вип. 2, 64], що й підтверджує речення з твору Петра Могили: *Видѣвъ же се, разгнѣвася зѣло и, не разумѣвъ силы Божіа, — оле безуміа! — въсхотѣ и церковь разорити* [5, 103]. У сучасній українській мові слово *безуміе* змінило форму на *безумство*, лексема вказує на відповідний стан людини — «безумний» [10, т. 1, 151]. В аналізованих текстах Петра Могили зафіксована прикметникова форма *безумніе* зі значенням «божевільний»: *О безумній и безстудній невѣрниць! чесо ради силу Христа, Бога моего, великую и крѣпкую чарованіемъ быти оглаголуе?* [5, 130]. Окрім того, прикметник *безумный* засвідчений у творах Петра Могили зі значенням «нерозумний, нерозсудливий»: *Не мни мя безумна, нь благо разумна быти, о судіе! терпеливнѣ тоцію, молю тя, послушай, и повѣмъ ти, что у тебе хочю* [5, 129]. У сучасній українській мові лексема *безумный* найчастіше вживається зі значенням «божевільний».

Зафіксовано також використання Петром Могилою відприкметникового прислівника *безумно*, наприклад: *Прости ми, Божій святче, еже тѣлу твоему святому отъ невѣрія, окаанны азъ, безумно ругаяся, сътворити понудихся, па че жъ себѣ злюю и лютую болезнь сію сътворихъ, и молись о мнѣ Богу* [5, 51]. У «Словнику української мови» [10, т. 1, 151] прислівник *безумно* зберігає прикметникову лексичну семантику і використовується для якомога більшого ступеня вираження певної ознаки.

На позначення особливостей розуму людини, зумовлених життєвим досвідом, мислитель використовує лексему *мудрость*. Мудрість Петро Могила розглядає як одну з головних людських чеснот. Мислитель розрізняє мудрість як даний від Бога дар та мудрість плотську, або світську, земну. Лише перша є справжньою, чистою, милосердною, сповненою добрих справ. Мислитель застерігає від цілковитого зосередження людської мудрості та розуму лише на тілесних речах і від нехтування духовними.

Лексема *мудрость* у творах Петра Могили має значення «глибоке знання, розуміння, узагальнення чогось; досвід»: *Тамъ будетъ спрацюваному охолода, звонтленному подпора, уставаючому посилокъ, воюючому звѣтязство, хорому здоровье, зфрасованому утѣха, пануючому рада и мудрость и въ вишелякихъ потребахъ невыпорожненная оквитост* [4, 389]. Окрім того, у досліджуваного автора засвідчене значення слова *мудрость* у релігійному аспекті як «Соломонова мудрість», тобто здатність людини розрізняти та розуміти засоби чи поведінку, що най-

більш відповідають певній ситуації, уміння судити правильно про життя та поведінку людей: *Яко же Соломона мудростію и праведнымъ судомъ и любовію во всѣмъ подручнымъ своимъ и ко страннымъ украси, церковь твою и люди твоя любити и мирная о ней глаголити и тѣмъ благотворити всегда сотвори* [5, 169]. В «Етимологічному словнику української мови» зафіксовано, що лексема *мудрость* походить від праслов'янського слова **modrъ*, що первісно означало «батьорий, гордий» [1, т. 3, 530]. У «Словнику староукраїнської мови XIV–XV ст.» [9, т. 2, 618] слово *мудрость* наявне зі значенням «розум». У сучасній українській літературній мові лексема *мудрість* уживається в трьох значеннях: властивість і якість за значенням мудрий; глибоке знання, розуміння, узагальнення чогось; досвід; що-небудь складне, трудне [10, т. 4, 819]. Останнє значення вказує на якість і характер самої мудрості чи процесу її здобуття.

У творах Петра Могили прикметник *мудрый* засвідчений зі значенням «наділений, обдарований великим розумом; який має значний життєвий досвід; розумний, досвідчений», як-от у реченні: *Виждь убо, како мудръ сей преподобный мужъ: и послушаніе испълти и воздержаніе сохранивъ, всѣхъ предсѣдящихъ ползовавъ* [5, 66]. За «Словником староукраїнської мови XIV–XV ст.» [9, т. 1, 618] прикметник *мудрый* має значення «розумний». Лексема *мудрий* активно вживається в сучасній українській літературній мові зі значеннями: наділений, обдарований великим розумом; який має значний життєвий досвід; розумний, досвідчений; який ґрунтується на глибокому розумінні чогось, на великому досвіді; те саме, що хитрий; нелегкий, складний для виконання, для здійснення; дуже добрий, смачний. Останнє значення є розмовним та рідко вживаним [10, т. 4, 819]. У досліджуваних творах Петра Могили нами не виявлено лексема *мудрый* у значенні «хитрий». Це може свідчити про особливості стилю Петра Могили або ж про існування семантичних процесів у розвитку української мови, внаслідок яких формуються переносні значення, а відтак і взаємодія *хитрий* — *мудрий*.

Слово *премудрость* первісно позначало мудрість, що притаманна Богові, що йде від Бога. В аналізованих текстах Петра Могили *премудрость* чітко поділяється на Божу зі значенням «глибока, надзвичайна мудрість» і світську (мирську), наприклад: *Божественною ти, Спасе, премудростію, на посрамленіе противныхъ лестій, правителейъ церковныхъ сердца умудри* [5, 148]; *Поневаж премудростію свѣцкою свѣтъ, то есть погане, мудрость Божію зрозумѣти не могутъ и для того и обьюродиль Богъ», ведлугъ апостола, «премудрыхъ мира се-*

го» [4, 393]. До *премудрости свѣцкой* мислитель ставиться, напевно, з відтінком іронічності. За «Словником української мови», слово *премудрость*, окрім значення, відомого з творів Петра Могили, має ще одне — «щось надзвичайно важке для сприймання, розуміння, засвоєння» [10, т. 7, 537]. Лексема *премудрость* вживається під час богослужінь, у сучасних релігійних проповідях.

Не можна лишати поза увагою засвідчене в працях Петра Могили слово *мудроразсудный*, відсутнє в досліджуваних нами словниках. Лексема *мудроразсудный* має значення «дуже мудрий, поміркований, розсудливий, зважений»:

Слышавъ же митрополитъ мудроразсудный старчевъ отвѣтъ, рече [5, 66]. Очевидно, слово *мудроразсудный* є авторським новотвором, бо походить від двох основ: *мудр-* і *разсуд-*. У сучасній українській літературній мові лексема *мудроразсудный* не виявлена.

Аналіз абстрактних слів на позначення розумової діяльності людини, зафіксованих у творах Петра Могили, дає змогу краще зрозуміти історію формування значень сучасних їхніх відповідників, простежити процеси зміни та розширення семантики досліджуваних мовних одиниць.

1. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / [ред. О. С. Мельничук]. — К. : Наук. думка, 1982–1989. — Т. 1–3.
2. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу / В. І. Кононенко. — К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2004. — 245 с.
3. Крижановська Т. Б. Концепт мудрість в українській та англійській мовах : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.17 / Т. Б. Крижановська. — К., 2008. — 231 арк.
4. Могила П. «Крестъ Христа Спасителя и каждого человекѣ», проповідь, произнесенная 4 марта 1632 г. / П. Могила // Архив Юго-Западной России. — Киев, 1914. — Ч. 1. — Т. VIII. — Вып. 1. — С. 386–421.
5. Могила П. Собственноручныя записки Петра Могилы / П. Могила // Архив Юго-Западной России. — Киев, 1887. — Ч. 1. — Т. 7. — С. 49–132.
6. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України / В. М. Нічик. — К. : Український Центр духовної культури, 1997. — 328 с.
7. Письменна Ю. О. Етнічні особливості концептуалізації дійсності мовами європейського культурного ареалу (на матеріалі лексики і фразеології української, російської, англійської та італійської мов) : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.15 / Ю. О. Письменна. — К., 2008. — 215 с.
8. Прудникова Т. І. Душа, серце, розум: особливості концептуалізації в українській фразеології / Т. І. Прудникова // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации» : сб. науч. труд. — Симферополь : ТНУ им. В. И. Вернадского, 2011. — Т. 24(63). — Ч. 1. — С. 295–299.
9. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : у 2 т. / [уклад. Л. Л. Гумецька]. — К. : Наук. думка, 1977–1978. — Т. 1–2.
10. Словник української мови : в 11 т. / [уклад. І. К. Білодід та ін.]. — К. : Наук. думка, 1970–1980. — Т. 1–11.
11. Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. : у 12 вип. / [гол. ред. Д. Г. Гринчишин]. — Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1994. — Вип. 2, 3, 8.

Natalija Toma

ABSTRACT VOCABULARY DENOTING MENTAL ACTIVITY IN PETRO MOHYLA'S LANGUAGE CREATION

In the article abstract lexemes which denote mental-cognitive processes and are the most used in the language creation of Petro Mohyla are viewed. Ways of subsequent semantic development of explored linguistic units are outlined.

Key words: abstract vocabulary, language creation, Petro Mohyla, mental activity, semantics, old-ukrainian language of the 1st half of the 17th century.

Матеріал надійшов 09.11.2012.